

Віталій Терлецький

КАНТ УКРАЇНСЬКОЮ: ПРОБЛЕМИ Й ДИЛЕМИ

Роздуми над книгою:

Імануель Кант. *Критика практичного розуму* / Переклад з німецької, примітки та післямова Ігоря Бурковського; науковий редактор Анатолій Єрмоленко. – К.: Юніверс, 2004. – 240 с. (серія «Філософська думка»)

Завдяки серії «Філософська думка» український читач уже мав змогу прочитати українською головний твір Канта «*Критика чистого розуму*» (2000 р.), а також його працю «*Рефлексії до Критики чистого розуму*» (2004 р.). Обидва видання мають пристойний поліграфічний вигляд, що, на жаль, у нас не так часто трапляється з філософською літературою, і перекладав обидва тексти один перекладач – Ігор Бурковський. Цей момент заслуговує на особливу згадку, адже добре відомо, як тяжко працювати зі складними іншомовними творами, надто коли йдеться про давніх авторів, що писали ще не вповні усталеною науковою мовою. Чергове видання – «*Критика практичного розуму*» – засвідчує, що багаторічна робота пана Бурковського з текстами Канта дала вочевидь позитивні результати: однозначно можна ствердити, що якість «української кантіани» поліпшується. Це видно не лише з чималого за змістом додатку, а й з післямови перекладача та великої кількості складених ним приміток. Порівняння з аналогічним апаратом обох попередніх видань яскраво показує зміну ставлення до текстів німецького філософа: якщо там примітки мали переважно інформативний чи ознайомчий характер, то тут запропоновано ґрунтовний аналіз, почасти навіть критику Канта, а водночас спробу пояснити його головні поняття та думки. Безсумнівно, таке видання Кантової «*Критики практичного розуму*» (далі – «*Критика*») істотно

сприятиме розумінню його «практичної філософії» усіма, хто нею цікавиться.

Хтось може заперечити, що Кантова «Критика» нині не на часі, й варто радше перекладати твори, більш суголосні сучасному філософському дискурсу. Однак удоступнення Канта є не лише свідченням пошани до беззаперечного класика філософської традиції. Навіть побіжний огляд кількох впливових сучасних моральних теорій (етичного релятивізму, децизіонізму, дискурсивної етики) переконливо доводять протилежне. Так, етичний релятивізм, представлений, зокрема, комунітаризмом Елседея Макінтайра, вважає за неможливе, щоб етичні положення, сформовані в межах певних спільнот – отже, в рамках відповідних традицій, – мали загальнозначущий характер¹. Репрезентанти децизіонізму (наприклад, Ганс Альберт) також заперечують можливість раціонального обґрунтування загальнообов'язковості моральних норм, оскільки інстанцію для таких норм вони вбачають лише в рішенні. Натомість представники дискурсивної етики, насамперед Юрген Габермас, стверджують не лише можливість, а й необхідність обґрунтування моральних суджень, бо їм притаманне домагання значущості так само, як емпіричним висловлюванням – домагання істини². Як бачимо, одним із наріжних каменів модерних теорій є питання про можливість / неможливість обґрунтування етичних положень або моральних норм. Якщо таку перспективу взяти за мірило актуальності, то Кантова філософія моралі, викладена в «Критиці», була й залишається вельми сучасною – сучаснішою, ніж би здавалося на перший погляд. Більше того, у фокусі численних сучасних дискусій і дебатів, особливо в міждисциплінарних дослідженнях філософії права або соціальної теорії, явно чи приховано ще й дотепер стоять проблеми якраз Кантової практичної філософії. Навіть саме поняття «практична філософія», попри його грецькі корені, застосовується в сучасному філософуванні швидше в Кантовому сенсі, ніж в античному.

«Критика» була не першим твором мислителя, що був присвячений трансцендентально-філософському аналізу етичної проблематики. Уже в 1785 р. Кант опублікував неве-

лику за обсягом працю «Узасаднення метафізики звичаїв» [*«Grundlegung zur Metaphysik der Sitten»*], де в доволі стислій і популярній формі виклав засади своєї моральної філософії. Водночас та «Критика» не була й останнім твором, що досліджує питання, вперше сформульоване в «Критиці чистого розуму» (1781/1787) – «Що я повинен чинити?»³. У 1797 р. філософ опублікував «Метафізику звичаїв» [*«Die Metaphysik der Sitten»*], в якій на ґрунті своєї етичної теорії вибудовує філософію права та філософію держави, себто власне подає свою практичну філософію у вигляді системи. Тож «Критика практичного розуму», що побачила світ у 1788 р., займає поміж цими працями центральне становище, і це є вельми показовим. Хоча за змістом вона не додавала нічого принципово нового до того, що вже було викладене в «Узасадненні метафізики звичаїв» 1785 р., але саме вона до сьогодні найчастіше презентує Кантову концепцію моралі. У будь-якій дискусії чи то з приводу «категоричного імперативу», чи то про зв'язок спекулятивного розуму з практичним мимоволі виринає якраз ця праця. Під кутом зору дослідження Кантової філософії в цілому зазначене може слугувати за іще один доказ актуальності українського перекладу даного твору.

Тут не місце для детального обговорення вузлових пунктів моральної теорії Канта, викладеної у «Критиці». Тож зупинюся лише на одному присутньому моменті. Усім, хто знайомий з його філософією, добре відома складність думки мислителя, що позначилося на непростих для сприйняття текстах. Тому ще за життя Канта розпочалися (і досі продовжуються) спроби якимось зарадити їх розумінню шляхом тлумачення наведених там міркувань або аргументацій, хоча ясно, що лише авторський текст відкриває думку філософа безпосередньо. За приклад варто згадати третій розділ «Критики», що носить назву «Про спонуки чистого практичного розуму» (с. 81; тут і далі посилання даються на сторінки рецензованого перекладу). Попередній виклад має дуже абстрактну форму і навряд чи зрозумілий відразу. Натомість у згаданому розділі наведено чимало доступних, подеколи навіть вельми піднесених моральних міркувань – скажімо, про «обов'язок» [die

Pflicht]. Тож не можна не погодитися з твердженням Карла Форлендера, що саме з цієї частини тексту варто розпочинати ознайомлення з «духом Кантової етики»⁴.

Спробую далі докладніше зупинитися на позитивних моментах українського перекладу *«Критики»*, а також зазначити декілька сумнівних пунктів, що їх, гадаю, варто було б усунути в наступних (пере)виданнях творів філософа.

Насамперед повторю, що ставлення Ігоря Бурковського до перекладу заслуговує на всіляке схвалення. Справді, мало хто з перекладачів сьогодні ретельно досліджує супровідний матеріал та численні словники й довідники доби, в яку постали твори, що перекладаються. Мало хто користується всіма досяжними перекладами відповідного тексту на інші мови – в даному випадку англійську, французьку, польську, румунську, болгарську, російську. Врешті, мало хто прискіпливо аналізує всі нюанси того чи того слова в рідній мові з метою якомога точніше відтворити поняття і терміни іншомовного тексту. Усе це здійснив Ігор Бурковський, доклавши до свого перекладу без перебільшення величезну працю, що й відбилася на його якості. Незважаючи на філософську глибину, виданий ним твір є цілком читабельним. Тут, зокрема, не натрапиш на русизми, яких, на превеликий жаль, чимало подибуємо у вітчизняній філософській літературі. Що ж до полонізмів, то їхнє застосування, мабуть, потребувало б спеціального виправдання. Так, читач натрапить на слова «вартість» і «посполитий» (відповідно, «der Wert» і «gemein»), що вочевидь відрізняється від зазвичай уживаних у нашій науковій мові «цінність» і «спільний» («загальний»)⁵. Утім, оскільки ставлення до прийнятності / неприйнятності таких варіантів є радше невизначеним, аніж визначеним, наважуватися на бодай якийсь критичне судження, гадаю, було би несвоечасно.

Що стосується перепон у розумінні тексту *«Критики»*, то деякі з них вочевидь мають об'єктивний характер, себто зумовлені стилем і манерою Канта, який написав свій твір саме так, як написав⁶. Проте дещо криється і в перекладі – точніше, в перекладі та примітках. Сприймати текст складно передусім через те, що тканина тексту постає не

просто неоднорідною, а й розірваною, оскільки власне текст супроводжують наведені в дужках численні поняття оригіналу, пояснювальні вставки перекладача та подеколи надмірна кількість приміток (за особливо виразний приклад тут можуть послужити перші сторінки «Передмови»). Здається, не на користь справі спрацювали два чинники: по-перше, цілковита захопленість перекладача оригіналом та іншими використаними перекладами, по-друге, не вповні чітке усвідомлення тих принципів, за якими склалися примітки й наводилися слова оригіналу.

Стосовно першого спостерігається дещо дивна ситуація. Немає жодного сумніву, що перекладаючи Кантові твори ми не маємо права оминати критику текстів німецького філософа, яка за традицією належала й досі належить до видання «Кантівської філології» [Kantphilologie]. Без цього не обходиться ні серйозне дослідження Кантової філософії, ні видання, у тому числі перекладне, його текстів. Звісно, можна або якнайбільше мінімалізувати такий текстуально-критичний апарат (що практикувалося в радянських виданнях), або ж відбирати та спеціально обумовлювати всі важливі видозміни першотвору⁷, які так чи так впливають на зміст і розуміння тексту, а маловартісні, здебільшого технічні, зміни мовчазно приймати (такий підхід властивий більшості перекладів). Зауважимо, що при цьому значна частина модифікацій тексту першотвору втрачається, бо це пов'язано зі специфікою відповідних мов – наприклад, різницями в роді іменників чи в дієслівному керуванні відмінками. Зазначення ж усіх відхилень редакції тексту, що публікується, від першотвору має сенс лише при виданні німецького оригіналу або білінгви. Натомість коли читачеві пропонують тільки переклад, то спеціально вказувати на всі видозміни оригіналу (бодай навіть у примітках, навівши з нього окремі вислови чи речення) навряд чи доцільно.

Очевидно, варто було би піти дещо інакшим шляхом, зокрема, насамперед чітко сформулювати *принципи відбору* тих випадків, коли перекладач уважав певні видозміни першотвору за особливо вагомими для його розуміння. Водночас варто було би зазначити й *характер* інших видозмін: напри-

клад, тих, які прийняті більшістю видавців і перекладачів, що було б підставою для їх прийняття і в запропонованому перекладі. Нарешті, слід було б обумовити *принципові різночитання* в тексті першотвору, навівши, за можливістю, докази для обрання того варіанту, на який зважається перекладач. Це, звичайно, не означає, що він не може запропонувати власної кон'єктури тексту, проте вона має бути вираженою та вивірною передусім з огляду на оригінал. Тим часом запропоновану Ігорем Бурковським кон'єктуру (с. 152, прим. 416) навряд чи можна вважати достатньо обґрунтованою. Тут підметом заперечної частини підрядного речення виступає особовий займенник «вони» [sie – Eigenschaften]: спочатку його вжито з дієслівною конструкцією в пасивній формі («вони ніколи не можуть вживатися» – sie niemals ... gebraucht werden können), а потім – з активною формою («не спроможні заснувати» – nicht vermögen zu gründen). Задля уникнення пасиву перекладач змінив називний відмінок особового займенника «вони» [sie] на знахідний «їх» [теж sie] і переклав усю частину активною формою, хоча в оригіналі спершу йде пасив, а потім актив. Що ж стосується останньої, позитивної частини речення, яка вочевидь вимагає першої особи множини «ми» [wir], то цей особовий займенник уже є на початку речення, але синтакса німецької мови аж ніяк не вимагає його повторення. Звісно, при перекладі українською його не уникнути, але, певно, це не може правити за підставу для кон'єктури.

Іншим чинником ніби розірваності тканини українського тексту (а відповідно, й розпорошення уваги при читанні) є переобтяженість перекладу німецькомовними поняттями й термінами, що їх Ігор Бурковський наводить у дужках. З одного боку, це свідчить про наукову сумлінність перекладача, але з іншого – перевищує межі раціональної доцільності. Адже число таких вставок сягає зазвичай п'яти на сторінку, а інколи їх трапляється не менше десятка. Як сприйматиме читач такий перенасичений іншомовними словами філософський твір, коли він не знає німецької або ж володіє нею «зі словником»? Гадаю, було би не зайвим переглянути доцільність наведення того чи того поняття оригіналу, а що головніше – обумовити ті засади,

за якими був здійснений їх відбір. Можливо, частину з них варто було би перенести в примітки, зокрема, в тих випадках, коли їхні українські еквіваленти можуть спричинювати до інших конотацій. Зрештою, тут міг би стати у нагоді й предметний покажчик з наведенням оригінальних понять і термінів.

На жаль, ані предметного покажчика, ні покажчика імен у книжці немає. Той факт, що переклад такого класичного твору не містить покажчиків, а до того ж у ньому немає вступної статті про перекладену працю та про етичну теорію Канта, суттєво знижує цінність рецензованого видання. Утім, це стосується культури видання будь-якого наукового твору, а з нею у нас, як відомо, справи кепські.

Моє наступне зауваження до певної міри теж суголосне з культурою видання. Навряд чи можна вважати коректними стосовно Канта такі постійні інвективи, як «стилістична некоректність», «очевидна помилка» або «плутанина» (пор. прим. 1, 19, 50, 69, 123, 214, 281, 309, 343, 407, 410). Кант і справді не належав до тих авторів, які сумлінно вичитують свої праці, навіть протягом роботи над коректурою⁸. Однак чи дає це підставу для зверхніх характеристик німецького мислителя?

Не менш дивно виглядають зроблені самим перекладачем виділення в тексті (прим. 9, 238), причому мотивом для такого втручання служить не аналіз різних видань першотвору, а, скажімо, ... французький переклад середини ХІХ ст. (прим. 47). Якщо вже й наважуватися на це, то з обов'язковим зіставленням із текстом академічного видання творів Канта⁹, а також беручи до уваги найбільш «вірні» першотворові видання, що мінімально його змінюють, наприклад, видання Вільгельма Вайшеделя¹⁰.

З прикрістю можна констатувати, що в українському перекладі «Критики» нерідко трапляються й інші казуси. Це і слабко підкріплені аргументами припущення та міркування перекладача (прим. 10, 51, 86, 104, 120, 206), і мовні поради (читачам?), що та як слід перекладати (прим. 34, 134), і ціла низка приміток, що не стосуються тексту твору (прим. 36, 180, 444). Принагідно зазначу, що викладене в прим. 31 і 53 складно вважати за відкриття польського перекладача Єжи Га-

лецького, як вважає Ігор Бурковський, бо вже на початку минулого століття Карл Форлендер співвідніс відповідні пасажі «Критики» зі згаданими в них авторами та їхніми працями чи рецензіями¹¹. Ще раніше таку роботу виконав для академічного видання творів Канта Пауль Наторп, написавши «змістовні пояснення» до цього твору¹². Врешті, значна частина кантознавчої роботи такого самого характеру була здійснена Бено Ердманом уже в 1878 р.¹³ Доречно також виправити помилку, що вкралася до прим. 38: замість Pretorius треба Pistorius.

Утім, примітки перекладача часто містять справді змістовні пояснення до твору чи подають відомості, важливі для розуміння думки філософа. Так, наприклад, у прим. 29 слушно говориться про хибність сучасного розуміння «vorgeblich» у значенні «удаваний» чи «уявний». А низка приміток (68, 77, 83, 161, 328), завдяки мовному аналізу певних Кантових понять, дозволить читачеві глибше зрозуміти текст.

Здається, не потребує особливих доказів думка, що поняттєвий каркас певної філософської системи чи концепції є тією конституентою, без якої вона не була би можлива. Всякий переклад філософських, як і взагалі наукових, творів, зрозуміло, має спрямовуватися на відтворення цього каркасу засобами рідної мови. Ігор Бурковський доклав чимало старань для такого відтворення (а подеколи створення) «української кантіани». Певна річ, не все з того, що він запропонував, є достатньо переконливим (наприклад, уже згадані полонізми), дещо потребує всебічного обміркування (як, скажімо, переклад словом «методологія» поняття «die Methodenlehre»), а дещо навіть перегляду (як «душевність» для «das Gemüt» чи «екзальтація» для «die Schwärmerei»). Нижче поданий докладніший розгляд лише одного, на перший погляд малосуттєвого, поняття Кантової «Критики» – die Gesinnung.

* * *

У розлогій примітці 134 Ігор Бурковський наводить низку аргументів, якими обґрунтовує свій переклад поняття «die Gesinnung» за допомогою українського «налаштування / налаштованість» (с. 201–203). Коли залишити поза увагою

полемічний запал, з яким відхиляється пропонований свого часу науковим редактором Анатолієм Єрмоленком й автором цих рядків варіант «переконання», то міркування перекладача можна звести до чотирьох моментів:

1. Спираючись на давніші словники (братів Грім, Пауля, Ебергарда), він твердить, що семантичне поле поняття «die Gesinnung», насамперед дієслова «gesinnen», контекстуально точніше відтворювати словом «налаштування» («бути налаштованим / мати налаштування»). Пан Бурковський цілковито не відкидає слова «переконання», але зазначає, що воно фіксується відповідними словниками близько 40-х рр. XIX ст., себто вже після Канта.

2. До варіанту «налаштування» схиляє, на думку перекладача, й розгляд Кантової філософії, бо «йдеться насамперед про підставу вчинків» (с. 203), про «скерованість [...] на відповідне діяння». Що ж до слова «переконання», то, за І. Бурковським, воно має досить вузьке значення – «погляди певного типу», тоді як «налаштування» носить ширше значення, отже, ліпше відбиває німецьке «die Gesinnung»¹⁴.

3. За винятком російських, підкреслює пан Бурковський, жоден з інших перекладів не послуговується таким словом, яке українською означало би «переконання».

4. Нарешті, на його думку, «загально визнаний еквівалент» українського «переконання» – це німецьке «die Überzeugung» (с. 201).

Як бачимо, не всі з наведених аргументів достатньо обґрунтовані. Зокрема, виразно слабує четвертий, а третій, хоча й спонукає до розмислів, навряд чи може важити за *argumentum primum*. Але треба визнати, що й пропонований нами варіант «переконання», мабуть, справді не відбиває з достатньою повнотою значеннєву палітру поняття «die Gesinnung». На його користь промовляє те, що цим словом позначається внутрішня упевненість індивідуума в чомусь, і вона менше підвладна мінливості, а подеколи навіть межує з вірою у щось. Загально відома сентенція Мартіна Лютера «Стою на цьому, інакше я не можу» [Hier stehe ich, ich kann nicht anders], мабуть, є найвлучнішим проявом того, що озна-

чає «die Gesinnung». Таким чином, пропоноване нами свого часу слово «переконання» мало би означати меншою мірою сукупність поглядів, настроїв або світогляд, а більшою – внутрішню твердість, упевненість і рішучість, що з цього випливає та спонукає до тих чи тих учинків.

З огляду на таку розбіжність у підходах до перекладу «die Gesinnung», варто розглянути це справді непросте поняття Кантової теорії з подвійної перспективи: по-перше, звернутися до його етимології, по-друге, розглянути його значення і функції в Кантовому філософуванні. Що стосується етимології цього слова, то вона ґрунтовно викладена у згаданому словнику братів Грім, а також у «Граматично-критичному словнику верхньонімецького діалекту» Аделюнга¹⁵ та в «Середньовісній німецькому словнику» Лексера¹⁶. Усі три словники фіксують походження іменника «die Gesinnung» від дієслова «gesinnen» – «мати волю», «вирішувати», а також «бути налаштованим» (до когось, на щось), «спонукати» чи «схилити» (до чогось). Утім, здається, найвагомніше полягає в тому, що в середньовісній німецькому діалекті це дієслово мало, так би мовити, ноетичний нюанс, означаючи насамперед «спрямовувати свої думки» (на щось), «піклуватися» (про щось) або «перейматися» (чимось)¹⁷. Не випадково наприкінці відповідної статті Аделюнг робить посилання на статті «Sinn» і «Ansinnen» – слова, значення яких центрується довкола іменника «мислення». Той-таки Аделюнг подає таке значення «die Gesinnung»: «перевірене і обмірковане [überlegte] рішення [Entschlieβung] про свою поведінку, своє ставлення»¹⁸. Брати Грім у відповідній статті свого словника для пояснення іменника «die Gesinnung» долучають ще й поняття «осмислення» [die Besinnung] та «свідомість» [Bewußtsein]. Отже, в самому походженні обговорюваного слова так чи так імпліцитно закладений мисленневий момент.

Звернімося до значення «die Gesinnung» у філософії Канта, головню в «Критиці практичного розуму». Загалом у цьому творі на поняття «die Gesinnung» (в іменниковій формі) натрапляємо 57 разів, і в переважній більшості випадків його вжито у складі зворотів на кшталт «moralische Gesinnung» або «sittliche Gesinnung», тобто «моральне або звичаєве на-

лаштування / переконання». Двічі ми знаходимо складений прикметник «wohlgesinnt», вдруге – у номіналізованій формі «die Wohlgesinnte» (у перекладі І. Бурковського – відповідно, «добромисний» та «доброхарактерні люди»), і лише один раз (!) трапляється конструкція «gesinnt sein»: «war in seinen praktischen Vorschriften nicht so niedrig gesinnt»¹⁹. Навіть суто статистично впадає в очі іменниковий, а це означає передусім поняттєвий ужиток «die Gesinnung», тому розкривати його зміст і значення за допомогою дієслова чи дієприкметника, до чого схильний перекладач, хоча і можливо, проте вочевидь недостатньо.

Наведу кілька типових варіантів ужитку цього поняття Кантом, не керуючись при цьому наперед визначеною засадою вибірки. Слово «die Gesinnung» (множина «die Gesinnungen») залишаю без перекладу, аби читач міг сам зрозуміти контекст думки, в якому його вжито. Оскільки в німецькій мові це слово жіночого роду, будуть відтворені його граматичні особливості. В деяких, гадаю вагомих, моментах дозволю собі відхилитися від перекладу Ігоря Бурковського.

1. Дійсне застосування поняття емпірично безумовної причиновості «...може бути зображене in concreto in Gesinnungen або максимах...»²⁰.

2. «...натомість емпіризм доценту викорінює звичаєвість у Gesinnungen (бо в них, а не в самих лише вчинках, полягає та найвища цінність, яку людство може і повинне надбати собі через неї [звичаєвість])...»²¹.

3. «[z Gesinnung <...> повинні відбуватися вчинки», бо якщо вони відбуваються з остраху, то вони не будуть моральними»²².

4. Приймається лише один суб'єктивний принцип як спонука моральних учинків, бо інакше вчинок «домірний обов'язкові, але відбувається не на підставі обов'язку, тож Gesinnung dazu не є моральна, а про це-бо, власне, ідеться в цім законодавстві»²³.

5. «...закон усіх законів [повага до закону], як і всякий моральний припис Євангелія, зображує звичаєву Gesinnung в усій її досконалості...»²⁴.

6. «практичний чистий розум <...> забороняє покладати *Gesinnung*, яка <...> вноситься в максими, десь інде, крім як у повазі до цього закону ...»²⁵.

7. «Моральна *Gesinnung* необхідно пов'язана зі свідомістю визначення волі безпосередньо законом»²⁶.

8. Саме *Gesinnung* є виразником «духу моральності»²⁷.

Як видно із наведених пасажів, далеко не в усіх випадках доречно перекладати «*die Gesinnung*» як «налаштування». Найбільш сумнівними видаються уривки з пунктів 1, 6, 7, 8, оскільки тут Кант прямо вказує на зв'язок поняття «*Gesinnung*» із поняттям максими, себто з «суб'єктивним принципом визначення волі», і недвозначно показує, що сама звичаєвість кориниться в *Gesinnung*: остання виступає інстанцією для здійснення та оцінювання вчинку як морального. З огляду ж на останній уривок, а також беручи до уваги славетне Кантове протиставлення «легальності» та «моральності» вчинків, мабуть, вельми непросто поставити замість «*die Gesinnung*» запропонований Ігорем Бурковським варіант «налаштування».

Утім, можливо, це (за визначенням пана Бурковського, «специфічно українське») слово має якесь особливе значення, на підставі чого його варто вживати як відповідник для німецького «*die Gesinnung*»? На жаль, вітчизняні словники засвідчують протилежне. Не містячи статей «налаштування» і «налаштованість», вони подають лише дієслова «налаштувати» та «налаштовуватися» в значенні «приготовлятися до чого-небудь; збиратися робити щось»²⁸. Звичайно, носій мови відчуватиме й інші значеннєві нюанси, наприклад, момент спрямованості на щось і зваженості, а то й момент «настроєності» на щось²⁹. Але доводиться визнати, що навіть у сукупності всі ці значення відбивають лише один відтінок поняття «*die Gesinnung*».

Справді-бо, в ньому є такі відтінки, що їх можна перекласти за допомогою «налаштування» – в сенсі настанови або ставлення. За приклад тут можуть слугувати такі вислови, як «змінити своє налаштування, настанову» [*Seine Gesinnung ändern*], або «дружньо налаштована людина» [*Ein*

freundschaftlich gesinnter Mensch]. За бажанням, такий контекст ужитку цього поняття можна побачити і в працях Канта, наприклад, у наведеному вище уривку № 4. Як видається, український перекладач у своєму виборі відповідника резонно звернув увагу передусім саме на ці риси. Заради справедливості відзначу, що в запропонованому нами варіанті «переконання» бракує моменту готовності чи схильності до здійснення вчинку.

Водночас це поняття приховує в собі інші істотні особливості, без урахування яких Кантова етична система в ліпшому випадку була би самим лише психологічним описом людської поведінки. На підставі наведених вище уривків із Кантової *«Критики»*, а також інших релевантних міркувань філософа щодо «die Gesinnung», особливо в *«Узасадненні метафізики звичаїв»* та в *«Релігії в межах самого тільки розуму»*, можна виокремити принаймні три присутні складові цього поняття, які не відтворюються його перекладом через «налаштування».

По-перше, це ноетична чи мисленнева компонента, яка виразно помітна не лише в дієслові «gesinnen», а й у творах самого Канта, коли він поруч із «die Gesinnung» неодноразово ставить поняття «Denkungsart» [спосіб мислення]³⁰. Без увиразнення такої компоненти Кантові слова про «Gesinnungen або максими» взагалі втрачають сенс, адже максими, як неодноразово повторює філософ, – це суб'єктивні принципи або засади, сферою яких є розум. З огляду на цю компоненту значно ліпше пасує ужитий перекладачем варіант «інтенція» (с. 95), але й він, як здається, потребує не меншого обґрунтування при перекладі. Беручи до уваги цей нюанс можна визнати цілком слушним переклад складеного прикметника «wohlgesinnte»³¹ як «добромисні [люди]» (с. 129) (чого не скажеш про запропонований Бурковським переклад номіналізованого прикметника «die Wohlgesinnte»³² як «доброхарактерні [люди]», с. 162). Адже й справді, у такому варіанті перекладу добре відбито «мисленневу» компоненту, що могло би стати певним орієнтиром і для перекладу головного поняття, але, як видається, перекладач на це не звернув належної уваги (пор. прим. 371).

По-друге, це компонента сталості, усталеності або стійкості, що відчутна навіть на прикладі найуживанішого звороту: «звичаєва / моральна *Gesinnung*». Ця складова цілком відсутня у варіанті «налаштування», бо ж налаштування (як і настроєність) людини можуть змінюватися чи переходити одне в одне, себто постійно виявляють свою мінливу сутність. На прикладі одного з пасажів «Критики», в якому Кант, викладаючи свої міркування щодо заповідей Євангелія, декілька разів користується поняттям «*Gesinnung*»³³, яскраво видно недоречність ужитого перекладачем слова «налаштування»: заповідь не може містити «налаштованості», бо не можна «налаштуватися» на «любов до ближнього», як не може бути й «довершення налаштованості, присвяченої законіві» (с. 93–95). Натомість компонента сталості й стійкості, закладена в понятті «*die Gesinnung*», відтворюється запропонованим нами варіантом «переконання», але оскільки цей варіант справді надто віддалено нагадує, радше вгадує, одну із присутніх складових «*die Gesinnung*», залишаю його без подальшого розгляду.

По-третє, це конститутивна своєрідність «*die Gesinnung*», позаяк Кантові, зрештою, йшлося не про конкретні наміри чи налаштування індивіда (особливо це помітно при застосуванні поняття в множині), а про формальну характеристику «розумної істоти», її *habitus*, з огляду на який тільки й можна осмислено вести мову про моральність. Зрозуміло, що вжиток абстрактного іменника «налаштованість» у такому контексті доречний, але відкритим залишається питання, чи є все-таки «налаштованість», як вважає пан Бурковський, «характерною властивістю» звичаєвості, виразником «духу моральності» (с. 201)? Адже варто пам'ятати, що Кант був далекий від усіякого морального релятивізму.

З урахуванням сказаного є сенс поставити питання: який же врешті решт відповідник можна запропонувати для Кантового поняття «*die Gesinnung*»? Очевидно, що крім моментів «ставлення», «настанови» й «інтенційності» (якщо останню рису дозволено приписувати «налаштуванню»), він має містити також компоненти, про які щойно йшлося. Не

зважаючись наполягати на якомусь остаточному варіанті, все-таки, гадаю, варто обміркувати можливість перекладу «die Gesinnung» зворотом «ментальна постава». Свого часу це вже пропонувалося³⁴, тож моя пропозиція є варіацією ідеї д-ра Яреми, укладача старого німецько-українського словника. Першу й другу компоненти відбиває прикметник «ментальний», який варто розуміти не в сучасному значенні «ментальності», а насамперед у початковому сенсі духовного та розумового характеру, певної скерованості думання і почування. Попри всі можливі відгалуження й нашарування значень, саме цей сенс у першу чергу притаманний і англійському *mentality*, і німецькому *Mentalität*, і французькому *mentalité*. Ще багатше за значеннями латинське *mentalis*, з якого власне й походять усі сучасні новотвори, а одним із його значень можна вважати також німецьке *die Gesinnung*. Щоправда, *die Gesinnung* вбирає в себе й інше латинське слово – *animus*, яке, зокрема, найкраще відбиває одне з центральних понять філософії Канта – *das Gemüt*. Утім, якщо залишити поза увагою властиву старим мовам полісемантичність, то і під цим кутом зору можна побачити певний позитив нашої пропозиції: адже це поняття, взяте як принцип, позначає конституцію людської природи в єдності живого, чуттєвого, душевного і духовного. Проте, здається, це вже більше стосується слова «постава», що непогано відбиває і певне ставлення чи налаштування («поставитися»), і конститутивність для людини як розумної істоти (це, зокрема, знаходить свій вияв у таких його значеннях, як «постать», «статура», «конституція»). Звісно, як будь-яке нечасто вживане слово, «постава» може викликати чимало еквівокацій та непорозумінь, особливо коли йтиметься про «зовнішність». Деякі з них усуваються прикметником «ментальна», деяких можна позбутися через долучення прикметника «моральна/звичаєва», від деяких звільнитися не вдасться.

Запропонований варіант є лише однією з можливих версій перекладу вельми непростого, питома німецького поняття, яке відіграє неабияку роль не тільки в моральній філософії Канта, але й у сучасних дискусіях з приводу універсальності

чи партикулярності етичних норм і цінностей. Часто-густо незримою учасницею таких суперечок досі залишається «етика ментальної поведінки» [Gesinnungsethik] Імануїла Канта.

* * *

Перекладач у своїх примітках наводить самі тільки прізвиська видавців тексту «Критики практичного розуму» та авторів коректур і кон'єктур до нього. Аби якось зорієнтувати читача, дещо їх розшифрую.

Бено Ердман (Benno Erdmann) – знаний кантознавець, видавець «Критики чистого розуму» і «Пролегоменів» у рамках академічного видання творів Канта³⁵. У примітці згадано його працю: *Kants Kriticismus in der ersten und der zweiten Auflage der Kritik der reinen Vernunft. Eine historische Untersuchung.* – Leipzig: Leopold Voss, 1878.

Ерік Адікес (Erich Adickes) – видатний дослідник творчості Канта, видавець рукописної спадщини мислителя, зокрема «*Opus postumum*». Мабуть, ідеться про його кон'єктури до «Критики», оприлюднені в часописі *Kant-Studien* (1901, Bd. V. – S. 211–214).

Пауль Наторп (Paul Natorp) – один із засновників марбурзької школи новокантіанства, видавець «Критики практичного розуму» в рамках академічного видання творів Канта³⁶.

Карл Форлендер (Karl Vorländer) – видавець творів Канта в серії «Філософська бібліотека» [Philosophische Bibliothek]. Останнє, 9-е видання «Критики практичного розуму» датується 1929 р.³⁷.

Густав Гартенштайн (Gustav Hartenstein) – двічі (1838 і 1867 р.) видав зібрання творів Канта. В останньому, хронологічно впорядкованому виданні «Критика практичного розуму» надрукована в т. 5 (с. 1–169).

Еміль Віле (Emil Wille) – дослідник Кантової філософії, оприлюднив свої «Кон'єктури до “Критики практичного розуму”» в часописі *Kant-Studien* (1903, Bd. VIII. – S. 467–471).

Карл Кербах (Karl Kehrbach) – видавець «Критики практичного розуму» в серії видавництва «Reclam»³⁸.

Фрідріх Гріло (Friedrich Grillo) – перший, хто ще за життя Канта склав «показчик помилок» у творах філософа³⁹.

Ернст Нольте (Ernst Nolte) – один із учасників очолюваної П. Наторпом редакційної роботи над публікацією «Критики практичного розуму» в академічному виданні творів Канта.

Ернст Касіреп (Ernst Cassirer) – знаний дослідник творчості Канта; за його редакцією було опубліковано одне з видань творів філософа⁴⁰. Редактором «Критики практичного розуму» в цьому виданні (т. 5, с. 1–176, 569–581) був Бенціон Келерман (Benzion Kellermann).

¹ Див.: Макінтайр Е. *Після чесноти: Дослідження з теорії моралі* / Переклад з англ. – К.: Дух і літера, 2002.

² Блискучий аналіз передісторії постанови та різноманітного спектру тематики і проблематики дискурсивної етики, а також тексти самих теоретиків цього напрямку, можна знайти у підручнику професора Анатолія Єрмоленка: Єрмоленко А.М. *Комунікативна практична філософія*. – К.: Лібра, 1999.

³ Див.: Кант І. *Критика чистого розуму* / Переклад з німецької і примітки Ігоря Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – С. 456.

⁴ Vorländer K. *Einleitung des Herausgebers // Kant's Kritik der praktischen Vernunft* / Hrsg. von K. Vorländer. 9. Aufl. – Leipzig: Felix Meiner, 1929. – S. XXXIV.

⁵ Пор. у додатку до праці М. Шлемкевича «Філософія» («Сутність філософії»), де автор рішуче протестує проти перекладу німецького «der Wert» як «вартість».

⁶ Твердження Гайнриха Гайне про «Критику чистого розуму», що, мовляв, вона «написана сірим, сухим паперовим стилем» [Paskrapierstil], «канцелярською мовою», mutatis mutandis можна застосувати й до характеристики «Критики практичного розуму». Див.: Heine H. *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland* // Heine H. *Werke*. In 5 Bänden / Hrsg. von der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten der klassischen deutschen Literatur in Weimar. – Berlin-Weimar: Aufbau-Verlag, 1972. – Bd. 5. – S. 97.

⁷ Слово «першотвір» застосовується тут у буквальному сенсі й означає текст «Критики практичного розуму» в тому вигляді, в якому він був уперше опублікований 1788 р.

⁸ Скажімо, над коректурою такого розлогого твору, яким є «Антропологія», Кант працював не більше однієї половини дня (Brand R.

Kritischer Kommentar zu Kants Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. – Hamburg: Meiner, 1999. – S. 25–31).

⁹Kant's *Gesammelte Schriften* / Hrsg. von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. – Berlin: Reimer, 1900 sqq.

¹⁰Kant I. *Werkausgabe*. In zwölf Bänden / Hrsg. von Wilhelm Weischedel. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977.

¹¹Vorländer K. *Einleitung des Herausgebers // Kant's Kritik der praktischen Vernunft* / Hrsg. von K. Vorländer. 9. Aufl. – Leipzig: Felix Meiner, 1929. – S. XVI–XIX.

¹²Kant's *Gesammelte Schriften*. Bd. V. – Berlin: Reimer, 1908. – S. 507.

¹³Erdmann B. *Kants Kriticismus in der ersten und der zweiten Auflage der Kritik der reinen Vernunft. Eine historische Untersuchung.* – Leipzig: Leopold Voss, 1878.

¹⁴Наведений при цьому аргумент із «Критики чистого розуму», що, мовляв, «Кант був далекий від отождолення *Gesinnung* з *Überzeugung* [переконання]», насправді є слабким, бо в цьому пасажі філософ протиставляє «переконання» [*Überzeugung*] «умовлянню» [*Überredung*] або «впевненості» (як це перекладає І. Бурковський). Натомість про «die *Gesinnung*» тут узагалі не йдеться.

¹⁵Adelung J. Ch. *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der Oberdeutsche*. Bd. 2. – Wien: B. Ph. Bauet, 1811. – Sp. 630.

¹⁶Lexer M. *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. 28. Aufl. – Leipzig: S. Hirzel, 1956. – S. 66.

¹⁷*Ibidem*.

¹⁸Adelung J. Ch. *Grammatisch-kritisches Wörterbuch*. – Sp. 630.

¹⁹Kant I. *Kritik der praktischen Vernunft*. – S. 208. Тут і далі вказую сторінки німецького тексту за виданням першотвору 1788 р.

²⁰*Ibidem*. – S. 99 (у рецензованому перекладі – с. 64).

²¹*Ibidem*. – S. 126 (у рецензованому перекладі – с. 80).

²²*Ibidem*. – S. 265 (у рецензованому перекладі – с. 163).

²³*Ibidem*. – S. 146 (у рецензованому перекладі – с. 92).

²⁴*Ibidem*. – S. 149 (у рецензованому перекладі – с. 94).

²⁵*Ibidem*. – S. 153 (у рецензованому перекладі – с. 96).

²⁶*Ibidem*. – S. 210 (у рецензованому перекладі – с. 130).

²⁷*Ibidem*. – S. 121 (у рецензованому перекладі – с. 81, прим.).

²⁸Див.: *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / Укладач і головний редактор В. Т. Бусел. – К., Ірпінь: Перун, 2002. – С. 568. Грінченко Б. *Словарь української мови*. Т. 2. – К.: Вид-

во Академії наук УРСР, 1958. – С. 498. Академічний етимологічний словник подає значення слова «налаштовувати» в статті «лаштувати» як «приготувати; спорядити; упорядкувати»: *Етимологічний словник української мови*: В 7 т. – К.: Наукова думка, 1989. – Т. 3. – С. 204.

²⁹ С. Караванський у словникової статті «настрій» пропонує варті уваги синоніми для характеристики «напрям думок» – «настроєність» або галицький варіант «настроевість». Див.: Караванський С. *Практичний словник синонімів української мови*. 2-ге вид. – К.: Українська книга, 2000. – С. 230.

³⁰ Див., наприклад: Kant I. *Kritik der praktischen Vernunft*. – S. 125–126, 177, 209 (у рецензованому перекладі – с. 80, 111, 129). Те саме в творі «*Релігія в межах самого тільки розуму*» (Kant's. *Gesammelte Schriften*. Bd. VI. – S. 46–47).

³¹ Kant I. *Kritik der praktischen Vernunft*. – S. 208.

³² Ibidem. – S. 263.

³³ Ibidem. – S. 147–150.

³⁴ Див.: *Німецько-український підручний словник* / Зладив др. Я. Ярема. – Львів: Українське видавництво, 1941. – С. 142 (тут «die *Gesinnung*» перекладено: «моральна постава людини (в думках, намірах)»).

³⁵ Kant's *Gesammelte Schriften* / Hrsg. von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. – Berlin: Reimer, 1911. – Bd. III–IV.

³⁶ Ibidem. – Bd. V. – S. 1–168, 489–512.

³⁷ Kant I. *Kritik der praktischen Vernunft* / Hrsg. von K. Vorländer. 9. Aufl. – Leipzig: Felix Meiner, 1929. – S. 200, XLVII.

³⁸ Reclam Universalbibliothek. № 1111/1112. – Leipzig, o.J.

³⁹ Grillo F. *Druckfehlerverzeichnis in den Schriften des Herrn I. Kant // Philosophischer Anzeigen der Annalen der Philosophie und des philosophischen Geistes von einer Gesellschaft gelehrter Männer* / Hrsg. von L. H. Jakob. – Halle/Leipzig, 1795 – Erster Jahrgang, 41–48 Stücke.

⁴⁰ Immanuel Kants *Werke* / Hrsg. von Ernst Cassirer. Bd. 1–10. – Berlin: B. Cassirer, 1911–1922.